

atiduoti bazilionams, pasiliko Vilniaus Vyriausiosios mokyklos žinioje¹¹². Visos kitos mokyklos buvo atiduotos vienuolių ordinams¹¹³.

Po ilgų raginimų, siekdami patraukti moksleivius iš reformatų sinodo mokyklos Kėdainiuose, 1797 m. bernardinai atidarė pavieta mokyklas Dotnuvoje¹¹⁴ ir Troškūnuose¹¹⁵. Pranciškonai tais pačiais metais atidarė mokyklą Kaltinėnuose¹¹⁶. L. Žitkovičius klysta, sakydamas, kad bazilionų mokykla Padubysyje buvo atidaryta 1797 m.¹¹⁷. Ši mokykla jau veikė nuo 1794 m.¹¹⁸ Tuo būdu Lietuvos gubernijoje nuo 1797 m. veikė 21 pavieto mokykla.

Susipažinus su nauja mokyklų tinklo reforma, krinta į akis, kad visos pavietų mokyklos buvo atiduotos vienuolių ordinams, išskyrus Vilniaus, kuri buvo palikta Vyriausiajai mokyklai. Tai galima paaiškinti tuo, kad carinė administracija stengėsi kuo mažiau išleisti iš pojėzuitinių turty švietimo reikalams, ir tuo, kad, perdavus mokyklas vienuolių ordinams, buvo siekiama panaikinti Vilniaus Vyriausiosios mokyklos įtaką, kuri, Jekaterinos II nuomone, buvo „priešinga dievui ir kenksminga visai žmonių giminei“.

Lietuvai pasidarius Rusijos imperijos dalimi ir pradėjus taikyti Rusijos švietimo įstatymus, mokyklų padėtis keitėsi, tačiau tai jau yra atskiro tyrinėjimo objektas.

¹¹² VUB, Cart. f., DC 49, l. 40.

¹¹³ L. Zytkowicz, Rządu Repnina na Litwie, 224—225.

¹¹⁴ VUB, Cart. f., DC 112, l. nepažymėti, KC 559, l. 19 ir CVIA, f. 567, a. 2, b. 587, l. 196.

¹¹⁵ CVIA, f. 567, a. 2, b. 686, l. 194 ir b. 120, l. 114.

¹¹⁶ CVIA, f. 567, a. 2, b. 587, l. 192.

¹¹⁷ L. Zytkowicz, Rządu Repnina na Litwie, 225.

¹¹⁸ CVIA, f. 567, a. 2, b. 686, l. 192.

SENIAUSIAS VERPIMO BŪDAS LIETUVOJE (VERPIMAS VERPSTUKU)

G. NIUNKIENĖ

Verpimo, kaip ir kitų darbo įrankių, pobūdį istorijos eigoje apsprendė gamybinių jėgų išsivystymo laipsnis. Joms vystantis, atitinkamai keitėsi, tobulėjo ir verpimo įrankiai. Lietuvos liaudis žinojo du verpimo būdus: verpimą verpstuku ir verpimą rateliu. Šiame straipsnyje bus liečiamas ankstyvesnis verpimo būdas — verpimas verpstuku.

Lietuvių etnografinė literatūra nagrinėjamoju klausimu nėra gausi. Išskyrus pastaraisiais metais paskelbtą M. Glemžaitės straipsnį¹, kuriame trumpai paliestas verpimas verpstuku su verpste ir P. Galaunės pateiktą verpsčių meninį apibūdinimą², daugiau niekas iš lietuvių etnografų nėra plačiau šio klausimo nagrinėjęs, nors jis yra svarbus lietuvių liaudies technikos ir materialinės kultūros istorinei raidai nustatyti. Šiame straipsnyje mėginama susisteminti šiuo metu respublikos muziejuose sukauptą daiktinę ir aprašomąją medžiagą, nustatyti verpimo įrankių vystymosi Lietuvoje kelią, išryškinant įrankių tipus, formas bei jų teritorinį paplitimą.

Straipsnyje daugiausia remiamasi Istorijos-etnografijos muziejais Vilniuje, Kauno Valstybinio M. K. Čiurliono vardo Dailės muziejais, Šiaulių „Aušros“ Istorijos-etnografijos muziejais, taip pat respublikos kraštotyros muziejų medžiaga.

Iki ratelio visuotinai lietuvių liaudies naudojamas verpimo įrankis buvo verpstukas.

Pačius ankstyviausius duomenis apie šį verpimo būdą pateikia archeologinė medžiaga. Kapinynuose, pilkapiuose ir senovinėse gyvenvietėse randami verpstukų smagračiai³ yra ne kas kita, kaip tuo laiku naudotų verpimo įrankių dalis. Daugiausia verpstukų smagračių rasta rytų Lietuvoje, matyt, todėl, kad ši Lietuvos TSR dalis archeologiniu požiūriu daugiausia ištyrinėta. Randami verpstukų smagračiai yra moliniai, smiltainio akmens, o vakarų Lietuvoje pasitaiko ir gintarinių. Kaip atrodė ankstyvųjų šimtmečių lietuvių verpstukai, ant kokios formos kotelio būdavo užmauti archeologų randami jų smagračiai, šiandien sunku pasakyti. nes ligi šiol nė vieno sveiko verpstuko nėra rasta. Aiškesnį naudotų verpimo įrankių vaizdą duoda randamos verpstukų miniatiūros, padarytos iš apskritos žalvarinės skardelės, pervertos žalvariniu virbalu. Šiuo atveju paminėtini 1961 m. Palangos plokštinio kapinyno tyrinėjimų metu rasti

¹ M. Glemžaitė, Linų ir vilnų naminis apdirbimas Lietuvoje XIX a.—XX a. pradžioje.— ILKI, 2, 288, Vilnius, 1959.

² P. Galaunė, Lietuvių liaudies menas. Medžio dirbiniai, 1, IX, XI, Vilnius, 1956.

³ Archeologinėje lietuvių literatūroje įsigalėjęs netikslus jų pavadinimas — verpstelis, verpstukas, tuo tarpu kai verpstuku liaudis vadina patį įrankį, drauge su koteliu ir ant jo užmautu svoreliu, arba smagračiu. Rusų liaudis šias sąvokas taip pat skiria: *verpstukas* — *верстено*, *smagratis* — *пряслица*.

IX—X mūsų eros amžiaus gintariniai koteliai su ant jų galo užmautais tokios pat medžiagos smagračiais⁴. Tokių radinių Lietuvos archeologinėje medžiagoje pasitaikė pirmą kartą. Kyla klausimas, ar minėti gintariniai verpstukai yra tik įkapė, ar siūlų verpimui naudoti darbo įrankiai. Nė dideli, beveik miniatiūriniai verpstukai, be abejonės, yra tik naudotų įrankių simboliai, o didesni ir sunkesni gintariniai verpstukai, galimas dalykas, naudoti ir siūlų verpimui.

Molinių ir akmeninių verpstukų koteliai buvo mediniai, bet kol kas jų nėra rasta. Apie jų formą galima spręsti, remiantis analogine rytų slavų archeologine medžiaga. XI—XIII a. rytų slavai naudojo medinį grubaus darbo, peiliu nudrožtą verpstuką su gale esančiu konusinės formos sustorėjimu⁵. Tokia pati primityviausia verpstuko forma turėjo būti žinoma ir Lietuvoje, tuo labiau, kad etnografinė medžiaga rodo, jog tolesnis verpimo įrankių ir jų formų vystymasis Lietuvoje beveik nesiskyrė nuo slavų verpimo įrankių vystymosi.

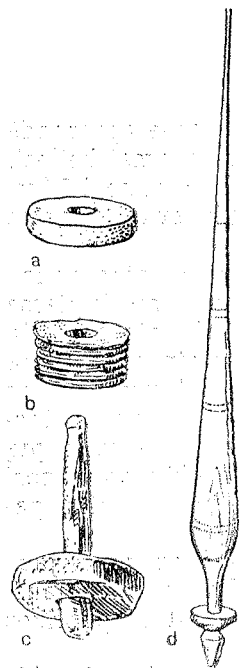
Vadovaujantis archeologinių kasinėjimų metu rastomis verpimo įrankių dalimis — verpstukų smagračiais, galima nustatyti, kad Lietuvos teritorijoje pirmą kartą bendruomeninės santvarkos ir ankstyvojo feodalizmo laikotarpiu vyravo verpimas verpstuku. Tolesnei verpimo įrankių vystymosi raidai atsekti trūksta medžiagos, nes kapai, kuriuose randama verpimo įrankių, apima laikotarpį tik iki XIV a. Vėlyvesnieji Lietuvos kapinynai mažai archeologų tyrinėti, be to, verpstukų dėjimo į mirusiojo kapą paprotys tuo metu jau galėjo būti išnykęs.

Rašytiniuose XVI—XVII a. šaltiniuose lietuvių verpimo įrankiai nėra minimi. Tačiau, be abejonės, ir tuo metu verpimas verpstuku buvo vienintelis Lietuvoje žinomas verpimo būdas.

Daugiausia duomenų apie verpimą verpstuku turime iš XIX a. Kalbant apie šio laikotarpio verpimo įrankius, jau galima nustatyti jų formas, teritorinį paplitimą bei terminologiją. Remiantis muziejine medžiaga, nustatyta, kad XVIII—XIX a. naudoti verpimo įrankiai buvo iš dviejų dalių — verpstuko ir verpstės.

Verpstukai formos atžvilgiu yra dvejopi: pirmuosius sudaro medinis, apvalaus skersmens, ties viduriu šiek tiek storėjantis ištekintas kotelis ir jo gale užmautas verpstuko smagratis. Tokį verpstuką dar būtų galima pavadinti verpstuku su užmaunamuoju smagračiu. Antrojo tipo verpstukų kotelio gale vietoj užmaunamo verpstelio smagračio būdavo ištekintamas skritulio formos sustorėjimas (1 pav.).

Verpstukų su užmaunamu smagračiu Lietuvos TSR muziejinėje medžiagoje nėra. Iš M. Glemžaitės aprašymo atrodytų, kad dar XIX a. buvo naudojami pirmojo tipo verpstukai su užmaunamu smagračiu. Tačiau M. Glemžaitė neįtaria tikslios tokių verpstukų chronologijos, sąkydama, kad jie buvo vartojami „senovėje“. Verpstukai buvo lygūs, be pagražinimų, mediniai, smaili, 15—25 cm ilgumo; galas buvo su galvute, kuri



1 pav. Verpstukų smagračiai, gintarinis ir medinis verpstukas: a — akmeninis verpstuko smagratis (Aukštadvaris), b — molinis verpstuko smagratis (Poškalauskis), c — gintarinis verpstukas (Palanga), d — medinis verpstukas (Svenčionys)

⁴ Kasinėjimų duomenys yra Lietuvos TSR MA Istorijos institute, o radiniai — IEM. ⁵ Н. Н. Воронин, Древнее Гродно, 65, Москва, 1954.

prilaikydavo verpstuko apskritą svorelį. Verpstuko svoreliai buvo įvairūs, dažniausiai akmeniniai⁶. Matyt, tokia verpstukų forma ir bus ankstyviausia, nes, kaip rodo archeologų randami verpstukų smagračiai, tokie verpstukai buvo naudojami jau pirmaisiais mūsų eros amžiais.

Lietuvos etnografinėje medžiagoje daugiau žinomi antrojo tipo verpstukai. Smagratį čia atstojo verpstuko gale esąs apskritas ar konuso formos sustorėjimas, užsibaigiantis smailėjančiu galu. Artimiausia analogija minėtiems verpstukams yra K. Mošinskio pateikti slavų naudoti verpstukai⁷.

Verpstukai be užmaunamojo smagračio būna gana ilgi, vidutiniškai nuo 30 iki 40 cm. Verpstukų dydį apsprendė jų paskirtis. Plonesniems, audinio metmenims skirtiems siūlams būdavo naudojamas didesnis ir sunkesnis verpstukas. Ataudams, kurie galėjo būti ir storesni, verpti buvo naudojamas mažesnis, lengvesnis verpstukas. Dauguma verpstukų būdavo gražiai nutekinti ir ornamentuoti aplink verpstuką apibrėžtomis kontūrinėmis linijomis arba nudažyti dažniausiai vyšnine (bordo) spalva. Tačiau greta tokių pasitaikydavo ir grubaus darbo, peiliu nudrožtų verpstukų. Pavyzdžiui, iš Alytaus Kraštotyros muziejuje esančio dvylikos verpstukų rinkinio, surinkto įvairiuose Varėnos rajono kaimuose, aštuoni yra ištekinti⁸, keturi išdrožti peiliu⁹. Jų tarpe keturi dažyti bordo spalvos dažais¹⁰.

Nors formos atžvilgiu minėti verpimo įrankiai yra beveik vienodi, tačiau jie ne visur vienodai vadinami: *verpstelis* — Anykščių raj., *varpstė*, *varpstukė* — Alytaus raj., *verpstukė* — Lazdijų raj., *verpstas* — Rokiškio raj., *verpsčiokus* — Prienų raj., *verpstė* — Ignalinos raj.¹¹

Kadangi liaudies šnekamojoje kalboje verpstukas ir verpstė dažnai vadinami tais pačiais terminais, straipsnyje teko įvesti terminus, aiškiai skiriančius vieną verpimo įrankio sudedamąją dalį nuo kitos. Verpstuku vadiname tą verpimo įrankio dalį, ant kurios būdavo vyniojami suverpti siūlai, o verpste — dalį, prie kurios būdavo pritvirtinamas kuodelis.

Pastarasis įrankis įvairiose Lietuvos TSR vietose taip pat turi skirtingus pavadinimus: *verpstas* — Ignalinos, Anykščių raj., *varpstė* — Pa-nevėžio raj., *verpstė* — Kapsuko, Vilkaviškio, Lazdijų, Biržų, Utenos Zarasų, Svenčionių, Prienų, Alytaus, Kaišiadorių raj.¹² Kadangi didesnėje Lietuvos dalyje žinomas „verpstės“ terminas, atrodo, bus tiksčiau jį priimti vietoj P. Galaunės pateikto „varpstės“ termino.

Verpstę sudaro kelios konstrukcinės dalys. Šiuo klausimu yra dvi nuomonės. M. Glemžaitė teigia, kad verpstė susideda iš dviejų dalių: „gulščios lentos, vadinamos kojos, ir į ją statmenai įstatomos verpstės, prie kurios pririšamas kuodelis“¹⁴. P. Galaunė nurodo, kad verpstė susideda iš trijų dalių: „mentelės kuodeliui pritvirtinti, koto ir koto apačioje esančios skersinės pridėamosios verpstės dalies — pasėsto“¹⁵. Kadangi verpstės kotas, būdamas jungiamąja dalimi, atskiros konstrukcinės dalies nesudaro, tiksčiau būtų skirti dvi sudedamosios verpstės dalis: viršuti-

⁶ M. Glemžaitė, Linų ir vilnų naminis apdirbimas Lietuvoje XIX a.—XX a. pradžioje. — ILLI, 2, 288.

⁷ K. Moszyński, Kultura ludowa Słowian, 1, 303, Kraków, 1929.

⁸ AKM, inv. Nr. 660, 661, 662, 663, 664, 665, 666, 684.

⁹ AKM, inv. Nr. 659, 667, 668, 1360.

¹⁰ AKM, inv. Nr. 663, 664, 666, 668.

¹¹ LKLI, ZK.

¹² LKLI, ZK.

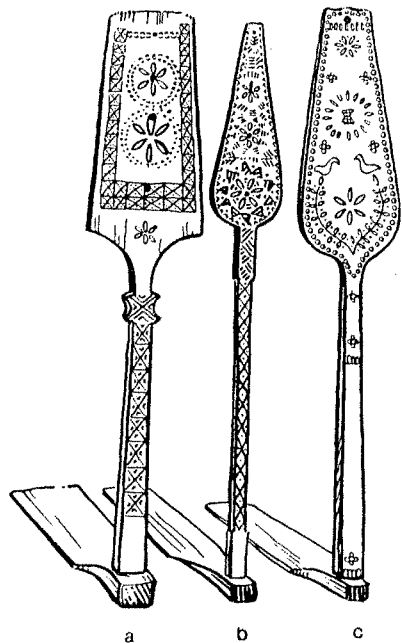
¹³ P. Galaunė, Lietuvių liaudies menas. Medžio dirbiniai, 1.

¹⁴ M. Glemžaitė, Linų ir vilnų naminis apdirbimas Lietuvoje XIX a.—XX a. pradžioje, 288.

¹⁵ P. Galaunė, Lietuvių liaudies menas. Medžio dirbiniai, 1, IX.

niąją — galvą, užsibaigiančią kotu, ir apatiniają — koją. Pastaruosius verpstės dalių pavadinimus patvirtina liaudies kalba.

Lietuvoje daugiausia buvo paplitusios verpstės, dėl savo formos etnografinėje literatūroje¹⁶ vadinamos *lopetinėmis verpstėmis*. Šio tipo verpstės sutinkamos trijų variantų: 1) verpstė plačia keturkampe viršutiniąja dalimi, 2) verpstė, primenanti karklo lapo formą, į viršų smailėjanti, 3) verpstė, į viršų siaurėjanti, lygiai nupiauta viršūne (2 pav.).



2 pav. Verpstės:

a — plačia keturkampe viršutiniąja dalimi (Švenčionių raj.), b — karklo lapo formos, į viršų smailėjanti (Anykščių raj.), c — į viršų siaurėjanti, lygiai nupiauta viršūne (Ignalinos raj.)

Nustatant verpsčių formų paplitimo ribas, teko apsiriboti rytų ir pietryčių Lietuva, nes iš kitų Lietuvos TSR sričių muziejuose verpsčių labai negausu. Griežtos teritorinės ribos, kuri skirtų vieną verpsčių formą nuo kitos, negalima praveisti, kadangi tame pačiame rajone kartais pasitaiko net kelių formų verpsčių. Galima konstatuoti, kad kai kuriuose rajonuose daugiau paplitusios vienos formos verpstės. Iš pateikto verpsčių formų paplitimo žemėlapis (3 pav.) matyti, kad lopetinės verpstės su plačia keturkampe viršutiniąja dalimi daugiausia buvo paplitusios Ignalinos ir Švenčionių, iš dalies Varėnos ir Alytaus rajonuose. Utenos ir Zarasų rajonuose buvo naudojamos dvejopos verpstės — 1) plačia keturkampe viršutiniąja dalimi ir 2) į viršų siaurėjanti, lygiai nupiauta viršūne. Ukmergės, Anykščių ir Rokiškio rajonuose daugiausia buvo paplitusios karklo lapo formos, į viršų smailėjanti verpstės.

Tokiam verpsčių formų paplitimui turėjo reikšmės tai, kad jas gamino vietiniai kaimo meistrai, kurie verpstėmis aprūpindavo savo apylinkės gyventojus. Tokiu būdu viename ar keliuose gretimuose rajonuose naudotos verpstės dažniausiai visos būdavo tokios pačios arba labai panašios formos.

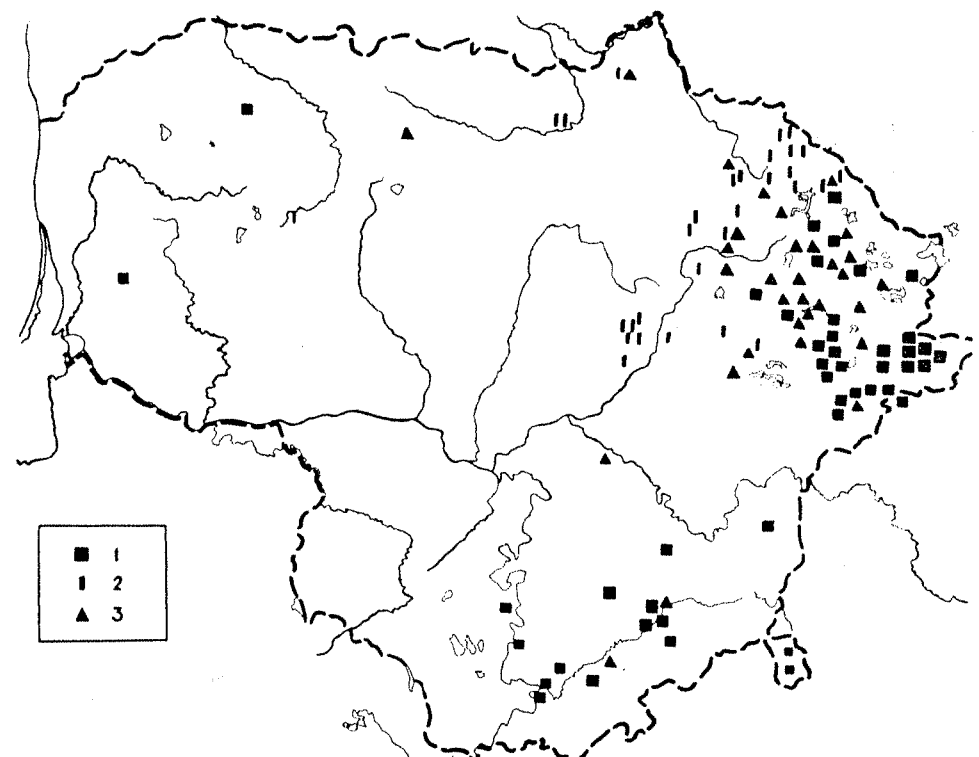
Lopetinės verpstės su plačia keturkampe galva paprastai būna sunkios ir masyvios. Tokių verpsčių galvos ilgis paprastai siekia 39—44 cm, plotis — 21—26 cm. Kotas būna ilgesnis kaip 50 cm, koja — 60 cm ir daugiau. Žymiai lengvesnės ir grakštesnės yra antrojo ir trečiojo varianto verpstės. Jų matmenys, išskyrus galvos ilgį, yra mažesni. Galva paprastai būna 40—45 cm ilgio, 15—18 cm pločio.

Visų trijų variantų verpsčių galvos apatinioji dalis užbaigiama dvejopu būdu — apvaliai arba įkypai. Verpsčių galvoje būdavo išpiaunamos dvi—trys skylutės (rečiau viena) pririšti ar prismeigti kuodeliui. Kartais dzūkų verpstėse tam pačiam tikslui vienoje arba abiejose galvos pusėse būdavo padaromos negilios išpiovos. Kuodeliui prismeigti buvo naudojamas geležinis arba medinis smeigtas. Mediniai smeigtai ilgainiui įgijo sudėtingas menines formas ir, verpimui verpstuku išnykus, buvo toliau naudojami prismeigti kuodeliui prie ratelio prieverpstės.

¹⁶ Н. И. Лебедева, Пряжение и ткачество восточных славян в XIX — начале XX в. — Восточно-славянский этнографический сборник, 487, Москва, 1956; К. Мосзыński, Kultura ludowa Słowian, 1, 310, Kraków, 1929.

Prie verpstės kuodelis buvo rišamas ir virvele, kai kur Aukštaitijoje vadinama *verpsčia virve* (Gervėčiai, Širvintų raj.)¹⁷.

Verpstės galvos ar koto priekinėje plokštumoje dažnai pasitaiko išpiaustyti verpstės padirbimo metai. Ankstyviausia, sprendžiant pagal tokį įrašą, iki šiol žinoma verpstė yra su 1774 metų data, saugoma Kauno



3 pav. Verpsčių formų paplitimo Lietuvoje žemėlapis:

1 — plačia keturkampe viršutiniąja dalimi, 2 — karklo lapo formos, į viršų smailėjanti, 3 — į viršų siaurėjanti, lygiai nupiauta viršūne

Valstybiniame M. K. Ciurlionio v. dailės muziejuje¹⁸. Padirbimo data įrežta lopetinės karklo lapo formos verpstės kote. Remiantis šiuo faktu, galima spręsti, kad lopetinės karklo lapo formos verpstės Lietuvoje buvo naudotos ne tik XIX a., iš kurio muziejuose yra daugiausia eksponatų — verpsčių pavyzdžių, bet ir ankstesniais šimtmečiais.

Lietuvoje, išskyrus lopelines, kitokių verpsčių nerasta, tačiau kaimyninių tautų etnografinė medžiaga rodo, kad iki lopetinių verpsčių pasirodymo buvo žinomos žymiai paprastesnės formos verpstės. Pavyzdžiui, tarybinė etnografė N. Lebedeva pateikia duomenų apie rytų slavų naudotas verpstes iš atitinkamai nuaugusios medžio šaknies¹⁹. Viršutinioji tokios verpstės dalis — galva buvo išpiaunama iš medžio kamieno, o verpstės koja, vieta verpėjai atsisėsti, — iš šaknies. Tokia verpstės forma, matyt, yra seniausia. Apie kitą primityvią verpstės formą pateikia žinių lenkų etnografas K. Mošynskis²⁰. Jo aprašytoji verpstė primena nusmailintą

¹⁷ LKLI, ZK.

¹⁸ KVDM, LT 1899.

¹⁹ Н. И. Лебедева, Пряжение и ткачество восточных славян, в XIX — начале XX в. — Восточно-славянский этнографический сборник, 486.

²⁰ K. Moszyński, Kultura ludowa Słowian, 306.

lazdele. Verpdama tokią verpstę verpėja užsikišdavo už juosmens ar įsmeigdavo į suolą. Nors tiesioginių duomenų apie Lietuvoje naudotas ankstyvasias verpsčių formas neturime, tačiau galima daryti prielaidą, kad tokios ar panašios formos verpstės, kokios buvo naudotos kaimyninių slavų tautų, turėjo būti žinomos ir Lietuvoje. Lopetinės verpstės pasižymėjo ne tik gražia išbaigta forma, meniškumu, jos buvo ir patogesnės pritvirtinti kuodeliui. Matyt, dėl to jos ir išstūmė ankstyvesnes verpsčių formas.

Verpstėms, kaip ir daugeliui kitų medžio dirbinių, būdingi liaudies meno elementai, todėl reikia paliesti ir jų ornamentavimą.

Nemažai vertingos medžiagos šiuo klausimu duoda P. Galaunė, pateikdamas eilę lopetinės formos verpsčių iliustracijų²¹. Šios verpstės vienos būdingiausių iš daugelio muziejuose surinktų lietuvių liaudies verpsčių.

Verpsčių puošyba daugiausia pasireiškia išorinėje verpstės galvos pusėje, tačiau neretai būna ornamentuota vidinė verpstės galvos pusė ir kotas. Ornamentai verpstės galvos priekinėje plokštumoje komponuojami dažniausiai taip, kad būtų užpildyta visa verpstės galvos plokštuma; kitoje plokštumos pusėje ornamentas išdėstomas tik apatinėje verpstės galvos dalyje.

Vadovaujantis P. Galaunės pateikta medžio dirbinių ornamentavimo technika²², verpstes pagal jų ornamento atlikimo būdą būtų galima suskirstyti į verpstes, puoštas kontūrinės linijos technika, ir į verpstes, ornamentuotas giliapiūve. Tačiau dažniausiai verpstėse panaudojami abu ornamentavimo būdai kartu.

Vyraujantis verpsčių puošybos elementas — tai geometrinis ornamentas. Rečiau sutinkami augaliniai bei gyvūniniai motyvai, nors ir jie dažniausiai komponuojami drauge su geometriniais ornamentais. Daugiausia verpstėse sutinkamas segmentinės žvaigždės ornamentas. Segmentinės žvaigždės, kurių verpstėje būna dvi arba trys, išdėstomos išilgai verpstės galvos plokštumos. Segmentinės žvaigždės paprastai komponuojamos apskritime, kurio pakraštys taip pat puošiamas geometriniais ornamentais. Dažnai ornamentuojamas ne tik apskritimo pakraštys, bet ir jo vidus, užpildant smulkiu geometriniais ornamentais tarpelius, esančius tarp segmentinių žvaigždžių spindulių. Daugiausia užpildomi ornamentais visi verpsčių tarpai, nepaliekant laisvos vietos. Tarpai tarp pagrindinio ornamento užpildomi smulkiomis segmentinėmis žvaigždutėmis, besikertančiomis kriputėmis, dantukais, trikampėliais ir pan.

Kai ornamentuota ir vidinė verpstės galvos plokštuma, ornamentą sudaro viena ar dvi segmentinės žvaigždės arba smulkūs geometriniai motyvai. Verpsčių puošyboje pasitaikantieji augaliniai bei gyvūniniai motyvai gana retai figūruoja kaip pagrindinis ornamento elementas; jie dažniausiai panaudojami tik laisviems tarpams tarp pagrindinio segmentinės žvaigždės motyvo užpildyti. Augaliniai verpsčių ornamentai yra lelijėlės, eglės šakelės, gyvūniniai — daugiausia paukščiai.

Beveik visų verpsčių kotas taip pat gausiai puošiami ornamentais. Čia sutinkami, su labai retomis išimtimis, tik geometrinio ornamento elementai — ritmiškai pasikartojantieji dantukai, kriputės, trikampėliai ir įvairūs kitokie smulkūs geometriniai motyvai. Kai kuriose verpstėse kiek žemiau galvos ar ties koto viduriu būna apvalus ar kvadrato formos sustorėjimas, kuriame taip pat išpiaustomas ornamentas, dažniausiai segmentinė žvaigždė. Verpstės koja niekuomet neornamentuojama.

²¹ P. Galaunė, Lietuvių liaudies menas. Medžio dirbiniai, 1, 2—60.

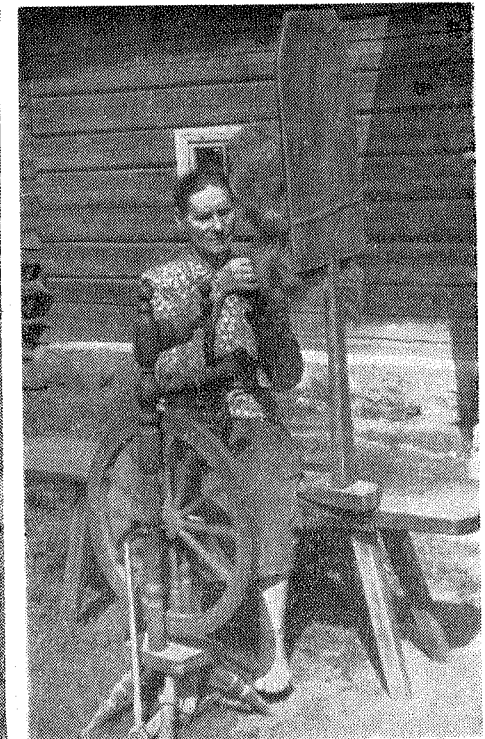
²² Ten pat, VIII.

Kadangi, kaip minėta, beveik visos respublikos muziejų turimos verpstės yra iš rytų ir pietryčių Lietuvos, sritinius jų ornamentavimo ypatumus sunku nustatyti. Minėtų Lietuvos TSR sričių verpstės nei ornamentavimo technika, nei rašto komponavimu nesiskiria.

Apžvelgus verpimo įrankius, jų formas bei ornamentavimą, reikia trumpai paliesti ir patį verpimo verpstuku būdą. Verpdama verpstuku, verpėja atsisisėdavo ant verpstės kojos taip, kad verpstės kotas ir galva



4 pav. Verpimas verpstuku su verpste



5 pav. Verpimas staciūoju rateliu su verpste (Eišiškių raj.)

su kuodeliu būtų iš kairės pusės. Trimis kairiosios rankos pirštais ji laisvai laikydavo besisukančio verpstuko plonąjį galą. Kai siūlo susisukdavo tiek, kad jis pasiekdavo ištiestos rankos pirštus, jis būdavo užvyniojamas ant verpstuko. Tokiu būdu verpiant, galima išskirti du pagrindinius momentus: 1) kuodelio pešimą ir siūlo sukimą, 2) suverpito siūlo vyniojimą ant verpstuko (4 pav.).

Verpimas verpstuku buvo nenašus ir ilgai trunkantis darbas. Pavyzdžiui, 400 g vilnų suverpiti verpstuku reikėjo vienai verpėjai septynių dienų, o rateliu tą patį kiekį vilnų galima suverpiti per dieną. Ratelis žymiai paspartino verpimo darbą ir padidino jo našumą.

Ratelis įėjo į namų apyvoką palaipsniui. Kurį laiką greta ratelio dar buvo verpiama ir verpstuku. Žinomas taip pat tarpinis verpimo būdas, kuomet kartu buvo naudojamas ir ratelis, ir verpstė. Tokiu atveju, verpėja, sėdėdama ant verpstės kojos, kuodelį pešdavo nuo verpstės, o siūlą leisdamo į ratelio špulę (5 pav.). Šitokiu būdu verpiant dar neseniai buvo galima pamatyti kai kuriuose pietryčių Lietuvos ir kaimyniniuose vakarų Baltarusijos TSR kaimuose. Taigi, nustatyti, kada rateliai visuotinai

pakeitė verpstukus, sunku. Verpimas verpstuku ilgiausiai išliko rytų ir pietryčių Lietuvoje. Verpstuko išnykimo riba šiose Lietuvos dalyse galima laikyti XIX a. pabaigą ir XX a. pradžią, nors pavienių verpimo verpstuku atvejų dar pasitaikydavo ir mūsų dienomis. Pavyzdžiui, iš Alytaus Kraštotyros muziejaus turimų verpstukų vienas yra išdrožtas 1939 m., o vienas ištekintas netgi 1953 m.²³ Matyt, ratelis žymiai anksčiau buvo panaudotas Žemaitijoje, vidurio Lietuvoje ir Užnemunėje, nes iš šių Lietuvos TSR sričių respublikos muziejuose beveik nėra nei verpsčių, nei verpstukų. Kai kur Žemaitijoje, pavyzdžiui, Kaltinėnų apylinkėje, rateliai jau buvo naudojami XIX a. pirmojoje pusėje²⁴. Reikia manyti, kad rateliai į Žemaitiją ir Užnemunę galėjo ateiti iš Prūsijos, kur juos kaimo moterys naudojo jau XVIII a. pirmojoje pusėje. Pavyzdžiui, K. Donelaitis „Metuose“ ne kartą mini ratelį — koja sukamą „vindą“:

„Aš, kaip šulcas per kiemus ilgai jodinėdams,
Daug įsitėmijau, kaip daro mūs gaspadinės,
Kad žiemos čėse ką verpt krūvoms susisėda,
Juk radau gana tokių, kurios nesigėdi,
Kad joms kartais merdėdams vos sukasi vindas,
Nes, kad verpt reik, jos taip daugel pasakų vapa,
Kad jau ir ranka kuodelį pešt užsimiršta,
Ir besijuokiant koja vindą sukt pasiliauja“²⁵.

Vadinasi, jau K. Donelaičio laikais Prūsijos lietuviai naudojo verpiamąjį ratelį.

Ratelis anksčiau pasirodė Žemaitijoje, vidurio Lietuvoje ir Užnemunėje dėl spartesnio šių Lietuvos sričių ekonominio vystymosi. Tuo tarpu rytų ir pietryčių Lietuvoje socialinės-ekonominės, iš dalies geografinės sąlygos nulėmė archaiškesnį valstiečių gyvenimo būdą, dėl to čia ilgiau išliko primityvesni darbo įrankiai.

Seniausio Lietuvoje verpimo būdo ir verpimo įrankių apžvalga leidžia daryti šias išvadas:

1. Verpimo būdą ir verpimo įrankių išsivystymą Lietuvoje apsprendė gamybinių jėgų išsivystymo lygis.
2. Verpimo būdas, praktikuotas jau pirmaisiais m. e. amžiais, nepakito iki pat XIX a. pradžios, o rytų ir pietryčių Lietuvoje — iki XIX a. pabaigos ir XX a. pradžios.
3. Nors verpimo būdas nesikeitė, bet verpimo įrankiai tobulėjo, pereidami nuo primityvesnių į tobulesnes, meniškai išreikštas formas.
4. Skirtingą verpimo verpstuku atskirose Lietuvos srityse išnykimo laiką apsprendė nevienodas jų ekonominio išsivystymo laipsnis.

²³ AKM, inv. Nr. 1363, Varenos raj., Mergežerio k., ir inv. Nr. 665, Varenos raj., Barčių k.

²⁴ ES, 115(8).

²⁵ K. Donelaitis, *Metai*, 36, Vilnius, 1956.

ŽEMAITIJOS MOTERŲ DRABUŽIAI XIX a.—XX a. PRADŽIOJE

M. MASTONYTE

Savitu tradicinių drabužių kompleksu XIX a. išsiskiria vakariniai lietuviai — žemaičiai. Sunku nustatyti atskirų šio laikotarpio Žemaitijos rajonų ar apylinkių tradicinių drabužių variantus, tačiau bendras Žemaitijos moterų drabužių minėtame laikotarpyje pobūdis gana aiškus.

XIX a. žemaičių drabužiai pasižymi tamsesnėmis ir ryškesnėmis spalvomis, negu aukštaičių. Jei aukštaitės moterys šiuo laikotarpiu dar ryšėjo nuometais, o dzūkės — baltais panuomečiais ir šviesiomis skarelėmis, tai žemaitės — raudonmargiais žičkiniais raiščiais ant pečių, keliomis ryškiomis skepetaitėmis ant galvos ir ant kaklo. Savitas taip pat ir žemaičių apavas — medinės klumpės, kurios Lietuvoje niekur kitur, išskyrus dar vakarų Užnemunę, nebuvo avimos. Tradiciniams XIX a. pabaigos žemaičių drabužiams būdinga ir tai, kad jie pradeda prarasti pirmykštį, per keletą šimtmečių susiformavusį siluetą ir artėja prie miestietiško, europietiškos mados drabužių; tatau ypač ryšku jau XX a. pradžios valstiečių aprangoje.

Šiuo straipsniu bandoma apibendrinti literatūrinę, muziejinę bei autorės surinktą Lietuvos TSR Mokslų akademijos Istorijos instituto etnografinių ekspedicijų metu medžiagą apie šio pereinamojo laikotarpio valstiečių drabužius, jų kitimą.

Siek tiek duomenų apie XIX a. žemaičių aprangą turime iš to meto literatūros. Žemaičių moterų drabužių savo raštuose mini S. Daukantas¹, tačiau jo žiniomis sunku pasinaudoti, nes neaišku, kuriam laikotarpiui priskirti jo „senovės“ sąvoką. Aiškiai žinoma, kad Daukantas aprašė ne savo gyvenamąjį metą, o feodalinį laikotarpį apskritai, tiksliau jo neda tuodamas.

Trumpą žemaičių drabužių aprašymą turime ir L. A. Jucevičiaus „Žemaičių žemės prisiminimuose“², kur keliais sakiniais apibūdinami XIX a. pirmosios pusės Žemaitijos moterų marškiniai, sijonai, galvos danga, papuošalai ir kt.

Vertingas šaltinis XIX a. pirmosios pusės madoms pažinti yra Amb. Pabrėžos pamokslų, sakytų Salantuose 1814—1848 m. laikotarpiu, rankraščiai. Pasirodo, kad to meto valstiečių madoms nemažą įtaką turėjo bažnyčios bei dvasininkų apribojimai ir draudimai. Siūlytas paprastas, kuklus apsirengimas. Puošnumą, naujoves drabužiuose kunigai laikė nuodėme ir smerkė. Štai kaip griežtai minėtuose pamoksluose Amb. Pabrėža bara valstiečių jaunuomenę, ypač merginas, už naujas madas. „Iš to vaisko pakusų visų vyriausioji yra begėdings pasipuošims ir didžiavimas iš sava apsirėdyma. Gal to nebūti mūsų pašaly... Ale vienok duodas jau

¹ S. Daukantas, *Rinktiniai raštai*, 175—177, Vilnius, 1955.

² L. A. Jucevičius, *Raštai*, 447—448, Vilnius, 1959.